ТРИ ДОЛІ

Гоголь

Гоголь входить у наше життя, щойно ми навчаємось читати. "Майська ніч" і "Страшна помста" супроводжують нас з самого дитинства так само, як "Катерина" Шевченка і геніальний його переспів безсмертного "Слова о полку Ігоревім" — "Плач Ярославни". Триєдинство генія нашого народу.

Дивна річ: всі повісті з "Вечорів на хуторі біля Диканьки" і з "Миргорода" Гоголь писав як історичні, далекий від думки про сучасність (літературознавці навіть точно визначили часові виміри для кожної з них, починаючи від віку XV і аж до XIX), а ми сприймаємо їх поза часовими вимірами, вони вічно сущі і вічно сучасні — зайве свідчення того, що живе тіло літератури не може піддаватися вівісекції тематичних розтинів на сучасне й минуле, на таке і ще таке, бо єдиним принципом тут має завжди панувати талановитість і потрібність для життя народного.

Ми створені так, що не зауважуємо народження тієї чи іншої людини. Народжуються всі однаково. Неоднакові тільки для матерів. Але те — вже глибоко особисте і для світу недоступне.

Зате смерть кожної людини сприймається великою трагедією, а смерть людини великої — справжня катастрофа для людства.

Народження Гоголя не зауважив ніхто, хоч мати Марія народила його, маючи неповних і 7 років. Навіть у тих непомітних дворянських садибах, закинутих в простори української землі, затертих історією і безжальністю забуття, кожен пробував бунтувати як міг (Гоголь геніально покаже це згодом в образі Ноздрьова і Хлестакова). Батько письменника Василь Панасович, окрім того, що "сочиняв" п'єски для придворного театру свого вельможного покровителя Трощинського, вигадав ще собі містичну любов, небачену й нечуту. Мовляв, приснилася

йому його наречена, щойно народжена, яку він має знайти, щоб пошлюбити! І він справді знаходить у Яреських, у свого геть збіднілого далекого родича Косяровського щойно народжену дівчинку, названу Марійкою, закохується в неї ще в пелюшках, уперто домагається одруження, п'ятнадцятирічною "умикає", вінчається — і ось народжується син Микола, первісток, початок нового роду, надія і майбуття!

Чи це тяжіло над майбутнім генієм?

А може, ще — містика старосвітських садиб, велика історія в минулому і марне існування в сьогоденні, велич і дріб'язок в химерному, невластивому, протиприродному поєднанні? На Лівобережжі це відчувалося чи не найбільше. Уламки минулого, князі, гетьмани, полковники — до колезьких асесорів і титулярних совітників. Яке падіння! Недаремно ж саме на Лівобережжі з'явився Сковорода, який величчю думки хотів порятувати від здрібніння нащадків колишньої величі. Але Сковорода був козацький син, а дворянство все ж мало свою гордість.

Життя Гоголя простежене й розписане до хвилин. Не моє завдання знов його розписувати. Ось він народився і ріс, бачив приниження людське (свого батька перед магнатом Трощинським і своїх кріпаків перед рідним батьком), бачив велич духу (дитяча зустріч з Г. Державшим у маєтку В, Капніста), пройшов сціллу й харібду полтавського училища і Ніжинської гімназії вищих наук, пережив батькову смерть, при звістці про яку хотів покінчити з собою, зазнав осмішнень, зневажань, образ і несправедливостей, але нарешті йому 19 років, він їде до столиці з метою "ни одной минуты короткой жизни своей не утерять, не сделав блага", відважно й відчайдушно кидається він у вир життя, бо "невидимая сила натолкнула меня, предчувствие вошло в жизнь мою".

Яка пожива для схильних розбалакувати про містицизм, міфологізм, таємничість і, може, навіть езотеризм Гоголя! Тоді ми спитаємо їх: а реалізм Гоголя, а його ідеї, що злилися з ідеями Бєлінського і стали вже

в першій російській революції 1905 року, як казав Ленін, дорогими всякій порядній людині на Русі? І як же тоді слова Чернишевського про те, що все життя Гоголя було "страстною борьбою с невежеством и грубостью"?

Вирушаючи після навчання в Ніжині до Петербурга, Гоголь був далекий від містичних покликань, він взагалі не мав наміру ставати літератором чи художником, він їхав "служить отечеству", а це, як відомо, найкраще робити в столиці. Не в Миргороді ж, де в прославленій ним згодом калюжі брьохаються свині, і не в провінційній Полтаві, де поліцмейстер боїться губернатора, а губернатор остерігається поліцмейстера і тому не наважується звернути його увагу на курей, що кубляться просто перед губернаторським особняком. Столиця — чарівний магніт для всіх молодих обдарувань, притягальна сила для надій, зухвальств і навіть для нахабств.

Але Гоголь їде з найчеснішими намірами. Про літературне майбуття, про славу він і не мріє. Він хоче "робити благо". Як, де, яким чином? Це покаже майбуття. А тим часом він на зібрані матір'ю гроші наймає на Гороховій (цьому Невському проспекті бідноти) пристанище і замість високого неба і ясного місяця сцоєї Полтавщини вимушений впиратися поглядом у брудно помальовані глухі стіни сусідніх будинків, смітники й помийниці царської столиці.

Материні гроші танули, як сніг на сонці, Гоголь метався туди й сюди, пробував сили в чиновництві (не пішов далі титулярного радника), в акторстві (не взяли через погану дикцію, хоч згодом сучасники в один голос твердили про його геніальну здібність читання!), в художництві ("вольноопределяющимся" відвідував уроки малюнка в Академії художеств), у педагогіці (наставником сановних недорostків) і навіть у професорстві (двічі — професором історії, і все марно), а тим часом за ним стояли цілі віки історії й незвичайної талановитості, велика душа народу рідного, його неповторно барвисте, вільне, широке, доброзичливе бачення і сприйняття світу, стояв народ, що віки цілі промовляв до світу своїми піснями і думами, плачем і сміхом, дивуючись безмірно, чому ж не чує його той великий світ, уперто й з надією ждучи, коли прийде той, хто

переллє його сміх і тугу, його жалі й надії, його неповторний голос у свій голос, який стане чутний повсюди і розлунюватиметься віки цілі.

І, може, найбільша історична доцільність і справедливість саме в тому, що в українському народові, перед яким поставала загроза втонути в сліпих сльозах безіменних кобзарів, судилося промовити перед усім світом віщим українським словом Шевченка і безсмертним словом російським Гоголя.

Пусті уми ще й сьогодні можуть допитуватися: чому не став Гоголь українським письменником, творцем прози української так само могутньої, як поезія Шевченка? Ніхто ніколи не відповість на такі запитання, бо вони в суті своїй безглузді й позачасові. Можна посилатися на виховання, яке панувало тоді в дворянських садибах, на саме дворянство Гоголя (все ж таки 400 кріпаків і тисяча десятин землі), на культурні традиції (Полтавщина вже перед Гоголем дала для російської літератури І. Хемніцера, М. Хераскова, І. Богдановича, В. Капніста, В. Нарєжного, М. Гнєди-ча), на тяжіння до російської культури і до великого братнього народу, традицію, що йшла ще від Хмельницького і Переяславської ради, і від Мартина Пушкаря, який життям заплатив за вірність Переяславській раді, коли зрадник Виговський став снувати свої підлі Гадяцькі пакти (а Пушкар був полтавський полковник!). Слід також взяти до уваги і надзвичайну, буквально нелюдську чутливість Гоголя. Ще не відаючи про своє майбуття, він мовби передчував ту доброзичливість і підтримку майбутніх своїх великих друзів у Петербурзі — Пушкіна, Жуковського, Плетньова, Дельвіга і, звичайно ж, Бєлінського.

Ах, коли б Шевченкові теж такі друзі і така підтримка!

Шевченко не знав дріб'язкових ревнощів і далекий був од ще дріб'язковіших звинувачень свого великого земляка у тому, який шлях він обрав для себе в літературі.

"О Гоголь, наш безсмертний Гоголь!" — вигукував він у своєму "Щоденнику", а ще за 13 років до цього у вірші "Гоголю" писав, мовби віднотовуючи той непорушний розподіл обов'язків, які поклала на їхні плечі сама Історія:

Ти смієшся, а я плачу, Великий мій друже.

Із заслання, в березні 1850 Шевченко писав до Варвари Рєпніної: "Перед Гоголем должно благоговеть, как перед человеком, одаренным самым глубоким умом и самою нежною любовью к людям. Гоголь — истинный ведатель сердца человеческого! Самый мудрый философ! И самый возвышенный поэт должен благоговеть перед ним, как перед человеколюбцем!"

Гоголь не прийшов у російську літературу бідним родичем. Він приніс у неї слово свого народу, влив у російську мову свіжий струмінь молодої, розкутої сили, СЛІДОМ за Пушкіним оновив, збагатив літературну мову новими життєвими зворотами й інтонаціями, надав їй небаченої образності, розширив її межі. Сила різьблено-точної мовної характеристики гоголівських персонажів була така вражаюча, що сучасники вигукували: "Автор-стенограф!" Жоден з письменників не створив такої кількості типів, які ввійшли в побут літературний, політичний, щоденний, як імена прозивні, як символи тих чи інших людських пороків.

Та не слід вважати, ніби літературний шлях для Гоголя стелився широко і вільно, як Невський проспект.

Справді, його "Вечори на хуторі біля Диканьки", що з'явилися водночас з "Повістями Бєлкіна" Пушкіна, зустрінуто доброзичливо і навіть захоплено, і сам Пушкін написав про них: "Истинно веселая книга".

А Гоголю тоді було тільки 22 роки. Справді, після виходу "Миргорода" й "Арабесок" Бєлінський писав: "Гоголь владеет талантом

необыкновенным, сильным и высоким. По крайней меречв настоящее время он является главою литературы, главою поэтов, он становится на место, оставленное Пушкиным".

Це писалося в 1835 році, за два роки до смерті великого Пушкіна, коли Гоголю щойно минуло 25.

Через рік з'являється "Ревізор", який викликав зубовний скрегіт і виття високопосадних сановників і їхніх підгавкувачів, а Бєлінський називає п'єсу геніальним твором, а Гоголя — великим європейським художником.

На жаль, Гоголя оточували не тільки такі (і далеко не такі!) люди, як Пушкін і Бєлінський. Не забудьмо й того, що починав він свій творчий шлях і закінчувати мав у часи панування Миколи Першого, царя, який послав на шибеницю декабристів, засудив до страти петрашевців (і між ними — геніального Достоєвського) і "помилував" їх каторгою вже на ешафоті, власноручно дописав до катівського вироку Шевченкові "с запрещением писать и рисовать", затравив Пушкіна й Лєрмонтова, примусив рятуватися втечею за кордон Герцена, сам допитував ув'язнених, розставляв караули (ще будучи великим князем, найбільше любив стояти з алебардою на варті), читав вірші, романи, п'єси, "височайше" забороняючи або дозволяючи. Мала втіха була для Гоголя в тім, що майже в усі віки великі письменники жили під владою тиранів. Давньогрецькі драматурги, давньоримські поети й історики, генії епохи Відродження, грандіозні поети Сходу — коли вони творили? Овідія заслав Август на береги Холодного моря, Хафіза прикликував перед свої безпощадні очі Тамерлан, при Тамер-лані ж з Насімі живцем зідрали шкіру, Сервантес жив у часи інквізиції, а Пушкін, Гоголь, Толстой, який прийде незабаром їм на зміну,— хіба не в страшні часи жили вони й творили?

Гоголю мовби "пощастило": його "Ревізора" дозволив до постановки сам цар. Однак виявилося, що це просто один з різновидів катування письменника, спосіб витончений своєю жорстокістю, як усе приховане й

підступне. Бо царське "благовоління" аж ніяк не стримувало цькувань письменника з боку "вірнопідданих патріотів", таємних і явних літературних агентів "Третього відділу", вульгарних донощиків, всіляких нездар і посередностей, які завжди рояться довкола геніїв. Незмога простежити, з яких часів іде традиція не протиставляти генієві посередність, а приставляти її до нього, нав'язувати в помічники, в сповірники, мало не в друзі. Так приставлено до Шевченка Куліша, до Толстого — Страхова, до Чехова — Суворіна, так обснували Гоголя слов'янофільствуючі батько й сини.Аксакови, професори Погодін і Шевирьов, впливові сановники і вельможні дами. Йому давали помешкання для життя (до самої смерті він так і не мав власного кутка), давали гроші (яких теж ніколи не мав, а всього майна по смерті зоставив на 43 карбованці 88 копійок сріблом), давали ради й поради, обіцяли підтримку всюди й у всьому, і він навіть повірив їм, а коли треба було відстоювати "Мертві душі" перед цензурою, то довелося просити Бєлінського.

Нездари й посередності травили Гоголя усе життя так само, як травили Чехова. Починалося й закінчувалося дев'ятнадцяте століття однаково: нікчеми товкли душу великим талантам, а "просвіщенна публіка" улюлюкала й тупотіла. Буренін і Скабичевський топтали Чехова в багнюку вже й тоді, коли всі переконалися, який це великий письменник. Якийсь Качерець за два роки до смерті Чехова видав цілу книжку, в якій з піною на губах доводив, що все написане ним,— "чушь, и притом тяжелая, лишенная всякого проблеска таланта чушь".

На Гоголя, вже з першої його появи перед читачем, одразу ж обрушилася, як казав Бєлінський, "короткозора посередність" і "низька заздрість". Булгарінський "Сын отечества" негайно кинувся повчати автора "Вечорів на хуторі", доводячи, що: на Україні парубки не напиваються п'яними, козаки не грають на бандурах, весілля не справляються на ярмарках і т. д. і т. п. "Миргород" літературні прислужники зустріли вже й зовсім вороже: "Зачем же показывать нам эти рубища, эти грязные лохмотья, как бы ни были они искусно

представлены? Зачем рисовать неприглядную картину заднего двора жизни и человека без всякой видимой цели?"

Проти "Ревізора" виступили Булгарін і Сенковський, сановита петербурзька публіка, вчена братія і навіть такі

"приятелі", як Нестор Кукольник, з яким училися разом у Ніжині. В листі до Щепкіна Гоголь скаржився: "Дія, викликана нею (п'єсою), була велика й голосна. Всі проти мене. Чиновники літні й поштиві кричать, що для мене нічого святого немає, коли я дерзнув так говорити про служилих людей. Поліцейські проти мене, купці проти мене, літератори проти мене... Найменша ознака істини — і проти тебе повстають, і не одна людина, а цілі сословія!" Те саме сталося згодом і з "Мертвими душами". Не доводиться дивуватися втечі Гоголя за кордон буквально одразу після постановки "Ревізора" на петербурзькій сцені. Він писав з Женеви Погодіну про те: "На Руси есть такая изрядная коллекция гадких рож, что невтерпеж мне пришлось глядеть на них... Теперь передо мною чужбина, вокруг меня чужбина: но в сердце моем Русь,— одна только прекрасная Русь".

Та навіть найжорстокіше оточення, найзліші переслідування і цькування не такі страшні. Від одного можна втекти, інше — викинути з душі, забути й зневажити. Але як порятуватися від того, що живе в тобі від народження, що мучить тебе і переслідує, не дає спокою і перепочинку і або ж подвигне на велике, або згубить до решти.

Справжні письменники повинні народжуватися з великим болем у душі за людей і за весь світ, і що більше такого болю, то більший письменник.

Гоголь починав з сміху. Матері своїй, здається, ще з Ніжина писав: "Вы знаєте, какой я охотник всего радостного?" І знову: "Но неужели мы должны век серьезничать? И отчего же изредка не быть творителями пустяков, когда ими пестрится жизнь наша?" А тоді, вже закінчуючи

"Вечори на хуторі": "Труд всегда имеет неразлучную себе спутницу — веселость. Я теперь, более нежели когда-либо, тружусь, и более, нежели когда-либо, весел".

Може, він так і думав писати все життя весело про веселе? Навіть пускаючи приємного пройдисвіта Чичикова по безмежних просторах Російської імперії, можливо, мав намір створити таку собі перелицьовану "Одіссею" або дан-тівську "Божественну комедію" (недарма ж він запозичив у Гомера сюжетну побудову, а в Данте композицію твору: і "Мертві душі" і "Божественна комедія" в кожній книзі мають по 11 глав-пісень).

Однак картини довкола відкрилися такі, що було не до сміху. І не до літературних жартів. Пушкін писав Вяземському: "Когда в глазах такие трагедии, некогда думать о собачьей комедии нашей литературы".

І гоголівське перо попервах, може, ще й несвідомо, вже в кінці розвеселого "Сорочинського ярмарку" пише: "Скучно оставленному".

А в "Повісті про те, як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем" вже тужливіше: "Скучно на этом свете, господа!"

В "Мертвих душах" постає образ "исполинской скуки", що охоплює весь світ, і цей образ письменник бере епіграфом до книги свого відчаю і своєї ганьби, до "Выбранных мест из переписки с друзьями": "И понятною тоскою уже загорелась земля: черствее и черствее становится жизнь: все мельчает и мелеет, и возрастает в виду всех один исполинский образ скуки, достигая с каждым днем неизМери-мейшего роста. Все глухо, могила повсюду. Боже! Пусто и страшно становится в твоем мире!"

Назавжди згас у ньому сміх, натомість виріс біль і запанував у душі. Твори, написані ним, дали йому гучне велике ім'я, подарували вірних друзів, гарячих прихильників і тяжких ворогів. Його хвалили до безглуздя, його лаяли до жорстокості, все ним написане ставало подією,

але що ж змінилося в світі? Чи поменшало в ньому "свинцовых мерзостей", "холодных, раздробленных, повседневных характеров, которыми кишит наша земная, подчас горькая и скучная дорога", чи менше стало житейського "дрязгу" і отої страшної "тины мелочей, опутавших нашу жизнь"?

І письменник вимушений був відповісти самому собі: ні, не поменшало. Про те, що його великі твори так само, як полум'яна проповідь Бєлінського, помагатимуть народові в його боротьбі з кріпосним ладом і самодержавством, в боротьбі за визволення з неволі і утвердження людської гідності, Гоголь не думав і не міг думати. Лишався до кінця тільки художником, це був спосіб і форма його існування, він нічого більше не вмів, не знав і не хотів. Ще молодим писав якось Погодіну: "Мелкого не хочется! Великое не выдумывается".

Тепер, хоч був уже автором великих творів — "Ревізора" і "Мертвих душ", запрагнув ще більшого: стати проповідником, пророком, відкрити людям очі на те, що мають побачити.

А сам не знав, що ж саме показувати людям після того, що вже геніально зробив у своїх творах.

Так з'явилася ганебна книжка М. В. Гоголя "Выбранные места из переписки с друзьями".

Письменники не можуть бути пророками. Вони для цього занадто освічені, над ними тяжіє інтелектуальний спадок людства, вони захоплюються чужими ідеями, концепціями, теоріями, як правдивими, так і хибними. Пророки ж у всі віки були неписьменні, отже — вільні від усього, тому й могли провіщати прийдешність. Пушкін розумів це прекрасно, пишучи в своєму "Пророку": "И он к устам моим приник, И вырвал грешный мой язык, И празднословный и лукавый..." Ні Пушкін, ні Шевченко не прагнули стати пророками, хоч великі їхні мрії про те, що

"основы тяжкие падут, темницы рухнут..." і настане "сім'я вольна, нова", долетіли до нас на золотих крилах і стали дійсністю.

Натомість геніальні російські прозаїки, мовби не вдоволь-няючись створеними безсмертними образами, щосили прагнули стати ще й проповідниками. Досить тільки згадати Толстого і Достоєвського. Сумний приклад Гоголя їх не відлякував і нічого не навчив. А мав би навчити.

Захоплений неймовірною силою свого таланту, яка відкрилася так несподівано і яскраво, що засліпила й приголомшила, 25-літній Гоголь записує на клаптику паперу клятву-звертання до свого генія: "Великая, торжественная минута. У ног моих шумит мое прошедшее, надо мною сквозь туман светлеет неразгаданное будущее. Молю тебя, жизнь души моей, мой гений! О, не скрывайся от меня, пободрствуй надо мною в эту минуту и не отходи от меня весь этот, так заманчиво наступающий для меня год. Какое же будешь ты, мое будущее? О, будь блистательно, будь деятельно, все предано труду и спокойствию!..

Я совершу... Я совершу! Жизнь кипит во мне — труды мои будут вдохновенны..."

Цей неповторний документ з'явився того року, КОЛИ Гоголь написав "Арабески" і "Миргород", тобто коли з'явилися "Тарас Бульба" і "Як посварилися Іван Іванович з Іваном Никифоровичем", "Вій" і "Невський проспект" — твори, яких уже досить було б для безсмертя.

Але хіба ж міг Гоголь зупинитися на цьому? Одна з най-визначальніших ознак справжнього таланту — це здатність до саморозвитку, невгамовна внутрішня потреба не зупинятися, не обмежуватися знайденим і досягнутим, уміти заглиблюватися більше й більше в художнє пізнання світу. Саме тому Пушкін, Гоголь, Чехов перевищують усіх своїх найталановитіших сучасників, і саме тому не може бути нічого шкідливішого, ніж висловлювана реакційними критиками (В. Розанов) думка про те, що Гоголь нібито не розвивався, не

перебудовувалася в ньому поетична його душа, не змінювалося його художницьке око, а тільки, мовляв, переносив він його з півдня на північ. Таке сприйняття Гоголя — холодне, тупе, вороже — можна б ще назвати іконографічним. Ми звикли до відомого портрета письменника і сприймаємо його в отій звичній незмінності: довгий ніс, вуса, темна хвиля волосся довкола великої голови (завжди мав труднощі з придбанням капелюха потрібного розміру), темні, лискучі, мов два ґудзики, очі. Насправді навіть портрети не передають нам зовнішності Гоголя. Волосся, виявляється, було біляве, очі не темні, а голубі і не такі непорушні, а живі, допитливі, і несамовитий розум так і виклекочував, і лився з них цілими потоками. І це ж тільки портрет і зовнішність. А душа, а розум, а талант і геній!

Після чарівливих "Вечорів на хуторі", після безсмертного "Тараса Бульби" і вражаючих петербурзьких повістей, підтримуваний, заохочуваний, натхнений Пушкіним, Гоголь створює "Ревізора", а тоді замахується ще на більше, іде до своєї найвищої вершини — до "Мертвих душ".

Перед виїздом за кордон він ще встигає прочитати перші начерки великої своєї поеми Пушкіну, а тоді в Парижі довідується про смерть генія. "Вся насолода мого життя, вся моя найвища насолода зникла разом з ним,— писав Гоголь.— Нічого не розпочинав я без його поради. Жоден рядок не писався без того, щоб я не уявляв його перед собою". Одному з друзів Гоголь признався, що навіть смерть рідної матері не потрясла б його так страшно, як загибель Пушкіна.

Гадання в літературі (як і взагалі в житті) — заняття марне. От коли б Дантес не вбив Пушкіна, і коли б великий поет жив ще багато років, і Гоголь далі, хоч і знаючи свої можливості, відчував би ту велич і мимоволі (або й свідомо, як те робив за життя Пушкіна) підкорявся їй — то що б тоді було? Чи так само штовхнула б Гоголя якась темна сила до проповідництва, чи возомнив би він себе в безмежній гордині й ще безмежнішім самозасліпленні пророком, насправді стаючи, як з великою гіркотою і тяжким болем сказав у своєму славетному листі до Гоголя В.

Бєлінський, "Проповедником кнута, апостолом невежества, поборником обскурантизма и мракобесия, панегиристом татарских нравов"?

Не треба гадань — доводиться приймати правду, хоч би яка вона була незносна.

Так, Гоголь справді вмів підійматися до великих пророкувань, як бачимо те в кінці першого тому "Мертвих душ", де натхненна рука художника провіщає майбуття його великої вітчизни:

"Чудным звоном заливается колокольчик, гремит и становится ветром разорванный в куски воздух, летит мимо нее все, что ни есть на земли, и косясь посторанивaются и дают ей дорогу другие народы и государства".

І навіть у "Выбранных местах из переписки с друзьями", в цьому страшному заповіті-свідченні про смерть генія, несподівано сяє велич його провісницької думки:

"Еще пройдет десять лет, и вы увидите, что Европа придет к нам не за покупкой пеньки и сала, но за покупкой мудрости, которой не продают больше на европейских рынках".

Бєлінський, який відкрив Гоголя Росії і світові, відкрив, може, і йому самому (ми знаємо, яке це має величезне значення для самоусвідомлення талантуї), перший стривожився прагненням Гоголя до марних пророкувань. Великого критика насторожила обіцянка автора "Мертвих душ" в II главі про те, що далі "почуются иные, еще доселе небранные струны" і будуть зображені "некий муж, одаренный божественными доблестями" або ідеальна руська дівиця, "какой не сыскать нигде в мире".

"Много, слишком много обещано,— писав Бєлінський,— так много, что негде и взять того, чем выполнить обещание, потому что того и нет еще на свете".

Бєлінський тверезо дивився на речі. Хоч у своїх суперечках з реакційно настроєними слов'янофілами він і ставив за приклад Петра Першого як носія прогресу, він не заплющував очей і на те, якою ціною і якими методами давався той прогрес Росії. Бєлінський міг би згадати, як було придушене повстання Разіна, як, посилаючи князя Долгорукого проти заколоту Булавіна, Петро велів йому "заводчиков пущих казнить, а иных на каторгу, а прочих высылать в старые места, а городки жечь по прежнему указу...".

В усі віки, починаючи від античності, історія значиться найперше і найяскравіше не безглуздими битвами і дріб'яко-вою змаганиною за престоли, а народними повстаннями, заколотами, бунтами, протестами і гнівними криками незгоди, і ніколи жоден з правителів не намагався прислухатися до того крику, згадати про справедливість і майбуття, а мерщій кидав усі сили для розгрому повстання і при тих розгромах вождів, ватажків, зачинщиків, всіх отих "пущих заводчиків", починаючи від Спартака і до наших Івана Підкови і Наливайка, до Болотникова, Разіна, Булавіна, Пугачова, гайдамаків і святих декабристів, до Кармалюка, Довбуша і народовольців,— усіх цих геніальних людей, в яких акумулювалося все найвеличніше, що міг дати народ,— розпинали на хрестах, вішали, палили на вогнищах, рубали їм голови, четвертували, колесували, саджали на палі. Мовляв, це найперші вороги держави, зрадники, таті, вори. Насправді ж — вороги і загроза не держави, а урядів, королів, царів, пап і князів. Нездари, добравшись до влади, вперто, послідовно, жорстоко винищували впродовж історії всієї найдорожчих, найцінніших людей, розумовий і духовний потенціал народу, намагалися навіки понищити запаси вільнолюбства і геніальності в народі.

Та коли запаси підлості в світі не зменшуються, коли зло живе й розцвітає, то чому ж мали б зменшуватися запаси вільнодумства,

доброти й благородства, чому б "мала вмирати чи поменшуватися правда?

На жаль, бувають часи, коли незмога знайти носіїв і втілення цих високих рис. В Росії після розгрому декабристів настали саме такі часи, тому з таким болем сприйняв Бєлінський спроби Гоголя знайти і змалювати ідеальних героїв і з таким праведним гнівом обрушився на нього за ганебну книжку "Выбранных мест из переписки с друзьями".

В цій книжці Гоголь, той самий Гоголь, який перед цим геніальним пензлем змалював "кувшинные рыла", що ними наповнена царська Росія, несподівано і нез'ясовно став проповідувати смирення, хвалити царя-батюшку і панів-кріпосників, сварити всіх, хто не підставляє іншої щоки, коли вдарили по одній, закликати до церкви, до биття поклонів, каяття.

Великий письменник умер у цій книжці, пророю— не народився.

Ще п'ять років болісної боротьби, страшних духовних страждань, упертої роботи над другим томом "Мертвих душ", у якому Гоголь хотів, всупереч всьому світові, все ж показати отой свій пророчний ідеал, та єдине, чого досяг,— це переконався у страшній марності своїх зусиль.

Мало хто з письменників (та й узагалі з людей) спромо-жен виступити власним суддею непідкупним. Кожен вважає, що не встиг здійснити своїх намірів, не зробив того, що міг би, не мав достатнього часу для спорудження своєї життєвої піраміди і поклав у неї лише кілька каменів. Тому всі вмирають передчасно.

Гоголь обрав смерть добровільну. Він удруге спалив рукопис другого тому "Мертвих душ" (до нас випадково дійшли чернетки п'яти глав) і, мабуть, ще якісь рукописи, ліг на диван, відвернувся до стіни, відмовився приймати їжу (тільки пив червоне вино з теплою водою), відмовився від життя.

Ніякі вмовляння господаря дому, де-жив Гоголь, графа О. Толстого, інших знайомих і друзів письменника не помогли. Він відходив з життя добровільно, спокійно, тихо, дивно і страшно.

І тільки він один знав свою таємницю.

Можна відвернутися до спинки дивана, але нікому не дано відвернутися від життя. Він віддав усе, що мав, найбільші скарби душі своєї, далі не мав чого віддавати, усвідомив цю остаточну вичерпаність і тому прийняв своє рішення.

Може, сказав тоді Толстому або комусь іншому:

"Не хороните меня после смерти, а то я не умру. Я скончаюсь".

Справді не вмер, бо вічний, але "скончался" в своїх можливостях письменницьких, що для нього означало — і людських. Непередаване російське слово "скончался".

І. С. Тургенев у своїй статті на смерть Гоголя (за яку його заарештували, а тоді вислали з Петербурга) сказав: "Гоголь не выдержал в себе борьбы целого народа, он умер, потому что решился, захотел умереть".

Коли спалив "Мертві душі", ліг на свій смертний диван і гірко заплакав.

Чи ж то його вина, що в його душу засіяв хтось зерно неспокою і шукань, що мав він очі й вуха отверсті, що все бачив і чув, як невесело на світі, як сумно, який безлад і нудьга? Чи його вина, що він не такий, як усі, може, ліпший, може, гірший, але не такий, непристосований, з більшим каменем на душі, з більшою раною в серці, з гіркішими слізьми в очах? Чи його вина, що хотів би зібрати всі нещастя, які ходять не по землі, а по людях, і поконати їх, перемогти зло?

Не міг почуватися щасливим, допоки на землі бодай один чоловік буде нещасливим. Не вмів збагнути, чому люди, знаючи, що є добро, так рідко його творять, про зло ж не знають нічого, а щокроку завдають його своїм ближнім.

Хотів одкрити їм очі, але не зміг підняти їхніх повік, тяжчих, ніж у Вія.

Занадто великий тягар хотів підняти і надірвався, втратив усі свої сили.

Покинутий своїм добрим генієм, не загартований у своїй біді, він вжахнувся від видовища великої самотності й духовного сирітства, на які прирік себе сам. Пушкінові тільки вірив, а того не було на світі. До тих, хто поміг би підняти великий тягар світу, не пішов. Не пішов до Бєлінського і йогб друзів, до майбуття. Шукав сили в інших. Не там шукав. Допоки не втрачав він безмежної своєї зухвалості й "забубенности" народу свого, допоки не прислухався, що скаже старенька, але вічно суща, підла й підступна княгиня "Марья Алексеевна", він був великий. Але ось втратив усе це — і низвергся, упав у пониження, загинув, "скончался".

Велич лишалася, але вже поза ним, незалежно від нього, від його смертної оболонки.

Звичайні людські виміри тут безсилі. У своїх художницьких звершеннях Гоголь піднявся над світом на таку височінь, що став недоступний для наших поглядів, і навіть у гагарінські часи зоряних польотів людства мчить над нами його птиця-тройка, якої ні наздогнати, ні збагнути, ні осягнути: "Эх, тройка! Птица-тройка, кто тебя выдумал? Знать, у бойкого народа ты могла только родиться, в той земле, что не любит тужить, а ровнем-гладнем разметнулась на полсвета, да и ступай считать версты, пока не зарябит тебе в очи".

Гете писав про Шекспіра: "Все, що віє в повітрі, коли звершуються великі світові події, все, що в страшні хвилини затаюється в людських серцях, все, що лякливо замикається і ховається в душі,— виходить на світ, вільно й невимушено: ми пізнаємо правду життя й самі не відаємо, яким чином".

Гоголь, мовби вторячи німецькому генієві, в статті про сутність і особливість російської поезії, запитуючи, що ж було предметом поезії Пушкіна, відповідав: "Все стало її предметом і ніщо зокрема. Німує думка перед незчисленністю її предметів... На все, хоч що там є у людині, починаючи від її високої і великої риси до найменшого зітхання її слабості і нікчемної прикмети, що його збентежила, він відгукнувся так само, як відгукнувся на все, хоч що там є в природі видимій і зовнішній..."

Не змовляючись, два великі письменники майже тими самими словами сказали про ще двох великих. Гоголівські слова про Пушкіна — це й про нього, про Гоголя.

Він дивує і потрясає нас сьогодні не тільки звершеним, але навіть своїми намірами. Маючи намір написати драму з історії України, Гоголь, за своїм узвичаєнням, накреслює на аркушику, якою ж саме повинна бути така драма — і ось уже заповіт для цілих письменницьких поколінь.

І в "Ревізорі", і в "Мертвих душах" зображено повітові й губернські міста царської Росії, всі оті так добре знайомі Гоголю Ніжини й Полтави, але на першому плані все ж не образи міст, а образи-символи городничих, хлестакових, собакевичів, манілових, плюшкіних і ноздрьових. А сам письменник мріяв ще про більше. Він писав: "Идея города.

Возникшая до высшей степени Пустота... Как созидаются соображения, как эти соображения восходят до верха смешного... Как пустота и бессильная праздность жизни сменяются мутною, ничего не говорящею смертью...

Проходит страшная мгла жизни, и еще глубокая сокрыта в том тайна. Не ужасное ли это явление? Жизнь бунтующая, праздная — не страшно ли великое она явленье... Жизнь... Весь город со всем вихрем сплетений — преобразование бездеятельности жизни всего человечества в массе...

Как низвести все мира безделья во всех родах до сходства с городским бездельем? И как городское безделье возвести до преобразования безделья мира?.."

Це — в паперах до "Мертвих душ". Завдання вже й не самому собі, і не на одне життя людське, а для цілих поколінь. Заповіт і прозріння крізь віки, коли велетенські міста, ворожі людині і самому великому явищу життя, розпросторяться на розгойдуваних землетрусами Японських островах і на кам'янистих американських плато, коли найкошмарніше породження марноти і "безделья мира" — десятимільйон-ний Нью-Йорк стане загрозливо зливатися в суцільний мегаполіс од Вашшгтона до Бостона, в цю тисячоголову горгону двадцятого століття, в якій ви клекочу ют ь уже й не плітки та пересуди, не пуста "праздность", що так лякала генія, не каламутна отрута безладу, а пекельні вогні всезагального понищення і загибелі всього світу.

Який уже там міфологізм Гоголя і що нам до розбалакувань про моду на той міфологізм серед поклонників літературних химерностей, коли йдеться про дикі химери доброї половини світу!

Гоголь, висловлюючись по-сучасному, письменник найвищою мірою політичний як у всьому ним створеному, так і в нездійсненому, але заповіданому нам.

І тут він для нас не кінчається ніколи!

Шевченко

Роки і віки намагаються віддалити його від нас, а він не піддається, він щодень стає ближчим, дорожчим, зрозумілішим. І щодень потрібнішим...

Час відступає безсило перед вулканічним клекотом високих дум. Відкрилося ще в дитинстві, хоч не могло належно зодягтися в думку, але неминуче мало прийти згодом, бо все життя йдеш до великих синів свого народу, розпочавши цю прекрасну мандрівку з повитих сріблястим серпанком чарівності дитячих літ. Довідаєшся про безліч марних спроб завоювати, підкорити людство засобами негідними й ганебними (підкорення завжди ганебне!) і переконаєшся, що найвища честь — належати людству. Долю народів творять не самі лиш економічні умови життя, але й мисль, ідея, духовність. Дух багатоликий, як Протей. Є дух поступу, свободи, гуманізму, і є дух обскурантизму, ворожості до людини, зненависті до свободи й краси.

Несила було охопити красу й велич Шевченкового бунтарського слова, вичерпати розсипища його сяйливих дум. "Неначе той Дніпро широкий, слова його лились, текли". Його поезії можна читати і з трибуЪ міжнародних форумів, і наодинці з найдорожчою людиною. "По якому правдивому, святому закону і землею, всім даною, і сердешним людом торгуєте?"

Шевченко, як майже всі генії, не мав легкого життя. Страждав разом зі своїм поневоленим народом. Та велич не в стражданнях, а в перемозі над ними. Шевченко належить до тих, хто переміг. "Караюсь, мучуся... але не каюсь!.." Правда вела його, світила йому, сяяла. "Ми просто йшли. У нас нема зерна неправди за собою".

Він належав до тих нечисленних обранців людства, які не дбають про власне щастя, бо все їхнє життя — це боротьба за правду. Слова з його поезії "Муза" прочитуються й сьогодні як великий заповіт усім, хто йде в літературу.

Моя порадонько святая!

Моя ти доле молодая!

Не покидай мене. Вночі,

І вдень, і ввечері, і рано

Витай за мною і учи.

Учи неложними устами

Сказати правду...

Доступний і приступний кожному, хто прочитає бодай рядок його поезії, Шевченко водночас — поет неймовірної мистецької досконалості. Провінціальної обмеженості, отих глухих, задушливих бур'янів немає й сліду в його поезіях. Лірична сила його генія — неперевершена. Сила уяви — небачена. Чуття слова — приголомшливе. Природність, невимушеність стилю — дивовижні. Простота — гранично прекрасна. Ось відкрилася йому найвища таємниця простоти, поєднаної з найбільшими глибинами, і вмерла разом з ним, але водночас далі живе в його поезіях, які далі чарують тебе своєю відкривалістю навіть тоді й там, де героїзм намагаються замінити комфортом, силу духу — монотонністю загальної освіченості, революційні прагнення — буденним дбанням про підвищення продуктивності праці, шукання істини — безсилим борюканням з примарами нез'ясованих міжнародних конфліктів.

Шевченко в історії свого народу був інтелігентом більшим за Ярослава Мудрого, Хмельницького й Сковороду. Два царі доклали немало зусиль для знищення цього великого генія, хотіли повернути його в первісний стан, у невідомість і темряву, бо, мовляв, тільки неграмотні володіють "охран-ним духом" і справді епічною мовою, перевчені ж захоплюються газетними теоріями і збиваються з путі істинної. Останній

цар, переконавшись у марноті зусиль своїх попередників, які засланнями й казематами однаково нічого не вдіяли ні з Пушкіним, ні з Чернишевським, ні з Достоєв-ським, ні з Горьким, хотів звеліти Академії наук зовсім викреслити з словника слово "інтелігент". На щастя, словники царям не підвладні.

У нас усі питання про геніїв починаються з епохи. Мовляв, на зміну такому-то ладу приходив такий і т. д. Що цим пояснюється? Адже в тій самій епосі співіснували Пушкін і Кукольник, Шевченко й Куліш, Моцарт і Сальєрі. Про Наполе она говорили: "Він виховався на "Вертері" Гете і на творах Руссо". А хіба Пестель, який бився з Наполеоном під Бородіним, не вихований теж на "Вертері" і "Новій Елоїзі"? І хіба не на цих творах виховувався генерал Мило-радович, який під Бородіним разом з Пестелем мужньо захищав свободу своєї вітчизни, а через тринадцять років на Сенатській площі в Петербурзі вивів полки проти Пестеля і його друзів-декабристів, захищаючи царсько-самодержавний деспотизм?

Шевченко піднявся з рабства. Всі російські генії з дворян, а тут — з рабів.

Возвеличу

Малих отих рабів німих!

Я на сторожі коло їх

Поставлю слово.

Звідки цей геніальний намір — словом стати на захист народу цілого?

Історичний досвід і традиція. Шабля і слово — це споконвічна зброя українського народу. Козак ішов у походи з бандурою так само, як сьогодні геолог, бамівець або дослідник Антарктики — з гітарою. Знамення часу. Козак Мамай — шабля на дереві, а в руках бандура.

Козаки обирали отаманами тих, хто володів словом: співав, сам складав пісні, був оратором, мав розум. Для козаків розум був найвищими святощами, може, тому, що кинуті були в такі нетрі життя, де не було ніяких святощів. В давній думі нашій співалося, як козаків застала на морі буря і кошовий, щоб порятуватися, пропонував товариству знайти між собою грішника, який накликав на всіх гнів божий, і кинути його в воду. Тоді винним перед богом і товариством обізвався писар військовий — пирятинський попович Олексій, але козаки й слухати такого не хотіли:

Ти ж святеє письмо в руки береш: читаєш,

Нас, простих людей, на все добре наставляєш,

Як же найбільше гріхів на себе маєш?

Навряд чи знайдемо такий епізод в епосі ще якогось народу.

Коли народ перестає чути поезію, він втрачає в своїй душі щось дуже значне. Це тривожне явище. Занепад поезії — занепад душ. Народ бореться з цим навіть несвідомо. Коли історичні умови склалися так, що ми не мали професійних поетів, народ створив сотні тисяч пісень, неповторні думи, билини.

Всі великі українці були поетами: полководець Хмельницький, філософ Сковорода, письменник Шевченко.

Хмельницький був не тільки великий гетьман, але й великий поет. Може, добра половина дум про його часи — це його власні. Не записували — все потонуло в безіменності й смутку часів. Шаблею здобули державну волю і Переяслав, але особистої волі ні шабля Хмеля, ні гайдамацькі вила не дали. Шевченко, мовби відчуваючи це (бачить на власному гіркому досвіді), обирає слово.

Тоді — Франко, Леся, Коцюбинський, Тичина.

При Хмельницькому українська нація народилася, заявивши про себе світові.

Шевченко дав їй самоусвідомлення.

А двісті років між цим — аморфне існування, сумні співи, молитви, чухання чубів і полковницько-сотницька гризня між собою.

Навіть ум Сковороди виявився безсилим перед цією нетечею.

Тільки слово Шевченкове сколихнуло душі до самих глибин.

Три вірші з Орської кріпості (1847).

1. Один у одного питаєм:

— Нащо нас мати привела?..

2. Самому чудно. А де ж дітись...

3. Ой стрічечка до стрічечки

Мережаю три ніченьки,

Мережаю, вишиваю,

У неділю погуляю...

А через рік страшний вірш "А нумо знову віршувать", де про себе: "А воно, убоге, молодеє, сивоусе,— звичайне, дитина...".

Як можна вмістити в душі найтяжчу розпуку і тисячолітню безжурність? Велику душу безберегу треба мати.

Коли хто хоче промовляти словом до людей, він повинен забути про надмірну серйозність, набундючену самоповагу, менторство і занудливість. Треба давати собі (й читачеві) спочинок то в сміхові, то в розчуленості, то у втечі від своїх часів. Толстой знав таємницю успіху, тому між романами і повістями писав трактати, проповіді, полеміку, богохульствував, бунтував, рикав, як лев. Сміятися не вмів і дорікав усім, хто сміється, але робив це не в романах, а в інших писаннях.

Достоєвський кожний свій роман наповнював, окрім матерій архісерйозних аж до безнадії, до "бездньї", ще й полемікою, проповідями, сентиментальністю, легендами, комедійними сценами, блазнюванням, слізьми, пафосом (аж до ходульності!). І це рятувало його від тої пошлості, в яку неминуче впадають усі, хто хоче написати багато, не маючи за душею й жмені думок.

Шекспір! Прожив 52 роки. Першу п'єсу написав у 26 (друга частина "Генріха VI"), останню ("Буря") —в 48 років. Усе життя писав навпереміну трагедії, комедії, історичні хроніки, поеми, сонети. Після страшного "Річарда III" — "Комедія помилок", після "Юлія Цезаря" — "Як вам це сподобається" і "Дванадцята ніч", після "Гамлета" — "Кінець — ділу вінець", "Міра за міру". Тільки "Отелло", "Король Лір" і "Макбет" були написані без інтермедій за два роки— 1604 і 1605 — своєрідний апофеоз генія, після якого він спалахнув тільки в загадковій "Бурі". Але й у цих трагедіях — блазні, відьми, шаленці. "Король Лір".— один з найпохмуріших творів Шекспіра — починається сміхом: Глостер, якого в III акті осліплять, розповідає про свої любовні пригоди.

Цікаво, що така закономірність (перепочинок від надмірного напруження душі) простежується навіть у циклі казематських поезій Шевченка.

Та чи й просто перепочинок це? Поєднання двох стихій — сліз і сміху, трагічного й комічного, болю й надії,— це, власне, і є найяскравіший вияв безсмертя народного духу. Безсмертя і величі. Шевченко відчував це надзвичайно гостро, і через всю його поезію проходить це відчуття.

І в "Перебенді", написаному 1839 року:

Отакий то Перебендя,

Старий та химерний,

Заспіває весільної,

А на журбу зверне.

І у вірші "Гоголю" 1844 року:

Нехай, брате. А ми будем

Сміятись та плакать.

І в передсмертному "Чи не покинуть нам, небого", де знижено-розвеселене поєднується з трагедійно-урочистим навіть в одному рядку:

На той світ, друже мій, до бога

Почимчикуєм спочивать.

Природа наділила кожен народ своєю мовою. В цьому була якась вища доцільність, якої ми досі ще не вміємо збагнути, а економісти взагалі її заперечують, бо для них головне — суцільна заінтегрованість світу, щоб світ був, як піщаний кар'єр, що його може грабувати будь-хто.

Поет повинен промовляти до світу мовою і голосом свого народу — тільки тоді він стане великим. Нині вік зоднако-віння. Драч пише як Вознесенський, Вознесенський — як Ален Гінзберг. А от Вінграновський не зважає ні на які літературні моди і вперто пише по-своєму. "Лягла зима, і білі солов'ї затьохкали холодними вустами..."

Народ — це мова. Щоразу, як великий твір перекладається на іншу мову, відбувається мовби нове втілення того народу. Скільки перекладів, стільки й перевтілень. Український народ уже сотні разів знову й знову народжувався у безлічі Перекладів Шевченкових поезій.

Шевченко безсмертний завдяки українській мові, а українська мова безсмертна завдяки Шевченку.

Чи є в Шевченка слова "відтак", "рвійно", "сливе", "покіль", "буя", "мрево", "завше", "затим", "певний" (у значенні "деякий"), "котрий" (у значенні "який"), "тощо"? І чи є такі покручі в піснях і думах народних? А ми вперто засмічуємо таким "доробком" сторінки своїх писань.

Ось уривок з сучасного роману про Шевченка. Автор пише: "Вірші його замучували. Вже третій місяць. Злива!.. Де б він не був, що б не робив, терзають душу, пестять і рвуться, рвуться на білий світ..."

Одне слово "пестять" — і немає Шевченка. Не треба й дантесів.

У країнах, де брак політичних свобод і прав (свободи слова, друку, права на освіту), письменник перебуває в привілейованому становищі порівняно до інших громадян: він хоч уміє писати і читати, а його співвітчизники не вміють і цього.

В таких державах особливої гостроти набирає обов'язок письменника боротися з варварством, неписьменністю, соціальним лихом, голодом, неволею, деспотією.

Диктатура задавлює слабкодухих, нездар, посередностей, а в справжніх талантів од зіткнення з примхами і сваволею тільки викрешуються іскри творчого горіння. Тому мистецтва можуть розцвітати і— при деспотіях і животіти при демократіях, знівельовуючись, хиріючи в тепличних умовах, розчиняючись у посередностях.

Про Шевченка слід говорити не однобоко: не тільки борець і бунтар, а в усій його енциклопедичності, у всій профетичності (пророчості), в усьому евкуменізмі (не церковнім!). Начитаність, горіння всім, що було і є, провіден-ціальність, плюс безміри натури, буйність характеру.

Ми невтомно повторюємо його віщі слова про "сім'ю вольну, нову", а тим часом могли б знайти в "Кобзарі" великі пророкування на всі клопоти й печалі нелегких наших часів. Хіба не таврує поет усіх отих розставлювачів "євроракет" і їхніх покірливих підтакувачів у рядках з "Марії":

О муко!

О тяжкая душі печаль!

Не вас мені, сердешних, жаль,

Сліпі і мали є душою.

А тих, що бачать над собою

Сокиру, молот і кують

Кайдани новиє...

Після Шевченка поезія вже не піде вперед. Розвивається те, що він почав (як і Пушкін).

Гесіод розповідав, як музи вчили його пісень біля підніжжя Гелікону, де він пас батьківські вівці.

А Шевченко? Які музи вчили його, коли він пас ягнята за селом? Гайдамацькі музи, музи степів, Дніпра, сивих туманів, диких бур'янів і козацького реготу.

Шевченко був упертий, як мала дитина, як пророк, як геній. Він пишався своїм родом, дідом-гайдамакою, поколіннями предків-бунтарів, історією, народом.

Рівний з рівними і пан між панами, визнавав тільки ієрархію розуму, талановитості і порядності.

Ненавидів нездар, лакиз і паразитів. (У "Трьох лірниках": "Нема хисту, то й не бреши").

Природа дала йому життєрадісний дух, який помагав Шевченкові долати найтяжче горе і пережити страшні роки, а буйна уява і пам'ять рятували від зневіри, туги, розпачу.

Рєпніна не бачила Тарасових очей, коли він прийшов до неї в Москві після заслання. Геніям в очі зазирає тільки вічність, і тільки вона бачить в них сліпучий блиск, велике сяйво.

Про поетів найкраще сказав Гоголь: "Поэты берутся не откуда же нибудь из-за моря, но исходят из своего народа. Это —огни, из него излетевшие, передовые вестники сил его".

Ще він сказав, що справжні поети: "Точно разнозвонные колокола".

Чи знав Шевченко заздрощі? Чи боявся, що хтось напише краще за нього? Він не знав цього принизливого почуття. Дрібні душі вмирають і забуваються навіки, а справжня велич живе і торжествує.

Коли Шевченко був у Вільні, йому, мабуть, показували базиліанський монастир, в одній з келій якого ув'язнено було на півроку (жовтень 1823

— березень 1824) А. Міцке-вича за належність до таємничих товариств філоматів (друзів науки) і філаретів (друзів доброчинства).

Тоді Петербург, смерть Пушкіна і його безсмертя, невмирущий дух декабристів...

Згодом це проросло кирило-мефодіївцями і наміром змінити весь слов'янський світ.

Чому в Шевченка жодного вірша про Київ? Петербург був столицею, там цар, чиновний бюрократичний центр імперії, неживе видіння, марево, сірий туман у душах. Це треба було проклинати, він це робив. А Київ? Генерал-губернаторство, одне з 52-х російських губернаторств? Він згадав недобрим словом тих капралів, що правили Україною,— ось і все. А люди жили не в Києві — на просторах. Простори, гнів, клекіт, прокляття, що піднімаються до самого бога! Географія його не обходила. Історія? Навіть у біблійських правіках цікавив тільки клекіт гніву.

Вистраждав це велике право, бо з 47 років життя тільки 13 відносної свободи. А то: 24 роки рабства в кріпаччині, 10 років солдатської каторги.

Російські царі особистим прикладом показували своїм сатрапам, як треба "тащить и не пущать" і не тільки "высочайшими" указами відсилали на плаху Разіна й Пугачова, а декабристів на шибеницю, але й власноручно виписували смертні присуди геніальним творам і їхнім авторам.

"Просвіщенна" Катерина II звеліла засудити на смерть, а тоді "помилувала" Сибіром Олександра Радищева, а його книгу "Путешествие из Петербурга в Москву" спалити за те, що вона "наполненная самыми вредными умствованиями, разрушающими покой общественный, умаляющими должное ко властям уважение, стремящимися к тому, чтоб про известь в народе негодование противу начальников и начальства и,

наконец, оскорбительными, Неистовыми изражениями противу сана и власти царской".

Олександр II, коли його просили помилувати Шевченка, власноручно "начертав" на клопотанні: "Он оскорбил мою мать".

Навіть термінологія повторюється!

Микола I, який мав уже власний досвід розправи з декабристами, Пушкіним, Лєрмонтовим, не знехтував і досвідом Катерини, влаштовуючи судилище Шевченкові. Але виявив ще більшу катівську винахідливість.

У страшному царському вироку "Під найсуворіший нагляд, з забороною писати й малювати" значиться: "Призначити рядовим в Оренбурзький окремий корпус, з правом вислуги". В "Щоденнику" поет напише, що такого вироку не зміг би вигадати й сам сатана. В листі до І. Лизогуба (29. XII. 1849): "Мені здається, що якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татарина кози пасти".

А за тиждень у листі до О. Бодянського:

А не продам себе людям,

В найми не наймуся.

Правом вислуги Шевченко не скористався, знехтував, потоптав царську "милість". Ось тут він піднявся над єфрейторсько-унтер-офіцерським світоглядом, над віками! Караюсь, мучуся... але не каюсь!..

Ось так і бувало: віки цілі лежить щось непомітно-рівнинне, спокійне і дрімотне, як степи, а тоді вибухне бунтом, геніальністю, вічністю. Така Хмельниччина. Такий Шевченко. Ленін. Жовтень.

1974 — 1984 рр.

Чехов

Писати про Чехова тяжко. Відчуваєш, який ти незграбний, невмілий, недорікуватий. Ніхто ніколи не скаже так про літературу, про красу, правду і свободу, як сказав Антон Павлович у своїх оповіданнях і п'єсах і в своїх листах, і ні в чиїх словах ніколи не розкриється його прекрасна душа так, як розкрилася вона у власних словах цього дивовижного письменника, якого Толстой назвав Пушкіним у прозі.

Є письменники, які вже за життя звужуються, мов шагренева шкіра, а є ті, що розширюються й після смерті, розпросторюються дужче й більше, ідуть по світу далі й далі — в безсмертя.

Чехов належить до безсмертних.

Від нього йде мовби невидиме сяйво, і ти купаєшся в тому сяйві, очищаєшся в ньому і відчуваєш, що вийти з нього треба чеснішим, добрішим і благороднішим.

Чехова можна перечитувати все життя. Така щаслива доля судилася тільки великим поетам і зовсім небагатьом прозаїкам. Серед них і Чехов. Може, тому він ще й драматург? Але навряд чи можливо розокремити в ньому автора оповідань і автора п'єс, та чи й є потреба це робити?

Вперше я "проковтнув" усього Чехова майже сорок років тому. Моє рідне село фашисти, втікаючи, спалили, вціліло тільки кілька хат під черепицею. Саме на горищі одної з таких хат, у діда Радька Загребельного, я, повернувшись з війни, і знайшов кілька пак книжок, перев'язаних ще дореволюційним шпагатом. То були "приложения к журналу "Нива" — зібрання творів двох письменників: Чехова і Шеллер-Михайлова. Дід Радько ще до революції служив на залізниці кондуктором і навіть у класних вагонах, становище зобов'язувало його грати роль

інтелігента,— ось так і став він передплатником "Ниви" і додатків до неї. Хоч і не читати, зате передплачувати. Велике діло мода!

Хоч як там було, я зрадів неймовірно, бо мав що читати на кілька місяців. Чехова я знав, хоч, ясна річ, не в такому повному обсязі, як пропонував мені видавець Маркс, про Шеллера-Михайлова взагалі не чув. Та й хто про нього чув? Навіть випускники філологічних факультетів навряд чи скажуть вам сьогодні що-небудь про цього письменника. А тим часом Шеллер-Михайлов виданий був Марксом ще в більшому обсязі, ніж Чехов! Це мене здивувало і навіть обурило. Як же це і навіщо — думав я.

Тепер я думаю так само, але думаю і про інше.

Як письменник Чехов не був самотній. Навіть Гомер, з якого починається вся світова література, мабуть, мав літературне оточення. Чехову пощастило жити й працювати поряд з Львом Толстим, при ньому входили в літературу Горький, Бунін, Купрін, він застав живими Достоєвського, Тургенева, Салтикова-Щедріна, Короленка, але були ще, сказати б, сучасники найближчі, за висловом самого Антона

Павловича, письменницька "артіль" під назвою: "80-ті роки", або "Кінець XIX століття". Ось найголовніші з тої "артілі": Микола Лейкін, Ігнатій Потапенко, Ієронім Ясин-ський, Казимир Баранцевич, Віктор Білібін, Володимир Тихонов, Іван Леонтьев (Щеглов), Олександр Маслов (Бе-жецький), Михайло Альбов. До них можна додати скромних літераторів, яким покровительствував Чехов,— Олександр Чехов, Лідія Авілова, Олена Шаврова-Юст, Марія Кисельова, Микола Єжов. їхні імена ми знаємо тільки завдяки листам Чехова, адресованим до них,— в літературі ж вони не зоставили жодного сліду. А який слід від усіх отих белетристів, дехто з яких (як Потапенко) вважав себе популярнішим за Толстого, інший вів себе як літературний вельможа (Лейкін), ще інший (Ясинський) чванливо проголошував себе володарем умів і жерцем чистого мистецтва?

"Одних у ж нет, а те далече..."

Від "маленького Щедріна" — Лейкіна лишилося тільки два вислови: "Наше вам с кисточкой" і "Это тебе не фунт изюму". А він же написав понад сім тисяч гуморесок! Від Потапенка, автора десятків романів, повістей, драм, якийсь час ще лишалося словосполучення "не герой" (назва одного з його романів), але забулося й воно. Так само, як романи Ясинського, як трилогія "маленького Достоєвсько-го" — Альбова "День та ніч", як п'єси.Щеглова і сатиричні дрібнички Білібіна.

В літературі триває невпинний відбір, укрупнюючи справжнє і ставлячи на місце малозначне, лишаючи в ній тільки те, що відповідає духовному розвитку народу. Може, тогочасна критика спромоглася поставити Чехова над цими літераторами, осягнула розміри його обдарування, передбачила долю його творів? Де там! "Не расцвев, увядаете" — ця перша відповідь з сатиричного листка студентові Чехову, мовби безкінечно варіюючись, переслідувала письменника до самої смерті майже у всіх критичних вправах над його творами. Навіть після смерті Чехова якийсь Берг написав: "Автор самых средних способностей возвеличен, как гений, прославлен на всю Россию".

Сумнозвісний Буренін в "Новом времени" писав, що через 10—15 років Чехов, як фальшиво роздута величина, буде забутий, бо, мовляв, його розвиток і освіченість не дорівнюються віку.

Чехова звинувачували в наклепництві на життя, в незнанні людей, на нього писали фейлетони, йому давали безглузді поради, домагалися від його творів показного бадьоріння і казенного оптимізму. Може, такого, як в романі Потапенка "Не герой". Потапенко писав: "Я клопочусь про середніх людей, про людей з середніми здібностями. Вони не можуть здійснювати великих справ, великих подвигів, великих жертв... коли таких людей буде багато, ми дечого досягнемо".

Критик Скабичевський, який обіцяв колись Чехову, що той умре п'яний під парканом, назвав цей погляд Потапенка "ясним і бадьорим", а ще хтось написав, що коли Чехов дивиться на світ "жизнегорестно", то Потапенко, навпаки,— "життєрадісно".

Що казати про критиків, коли й .рідний брат Антона Павловича Олександр, який теж пробував сили в літературі (він писав оповідання, п'єси, написав "Історичний нарис пожежної справи в Росії", "Хімічний словник фотографа") і вперто підписувався "А. Чехов", страшенно обурювався, коли в енциклопедичному словнику Павленкова про нього написали після Антона Павловича. Там було написано: "Чехов Александр Павлович — брат предыдущего". Чому це брат попереднього? — обурювався Олександр.— Адже я старший за Антона. Так що я — попередній. І в літературі я виступив перший. Знову ж таки я попередній. Та й, нарешті, за абеткою теж я перший маю стояти, так що ніяк не Антон, а я попередній".

Всіх розставляє час.

Але Чехов, власне, ще молодий письменник, вже відчував і свою силу, і свою вищість над багатьма літераторами. Ще тоді, як по десять разів ходив до редакції "Будильника" за трьома карбованцями, він уже в листах до Лейкіна незалежно пише про "Переломи" і "Безодні" Маркевича, за які Катков платив авторові по п'ять тисяч (перший великий гонорар Чехов одержав за "Степ" —500 карбованців). Він добровільно бере на себе обов'язок опікуватися багатьма не тільки молодими, але й старішими за себе, досвідченими белетристами, для одних він редактор, критик, порадник, опікун, для інших — товариш, вдумливий читач, чесний поцінувач їхніх творів. Він розумів, як важливо вчасно сказати товаришеві підбадьорливе слово, він не хапався за імена вже відкриті й утверджені, не розхвалював обачливо того чи іншого тільки після його смерті,— Чехов передовсім дбав про розвиток літератури, розуміючи, що в цьому запорука і його власного розвитку.

Коли Баранцевич запропонував Чехову взяти участь у збірнику пам'яті Гаршина, Антон Павлович написав йому: "Що більше згуртованості, взаємної підтримки, то швидше ми навчимося поважати й цінувати один одного, то більше правди буде в наших взаєминах".

Він невтомно нагадував про потребу інтелектуального зросту і розширення світогляду, про постійне оновлення творчого діапазону, про боротьбу з несерйозним ставленням до письменницької праці, недбалістю, малописанням, тяжінням до штампів, стильовою і мовною архаїкою. Все життя відзначаючись дивовижною скромністю, чужий бундючності, чванливості, ніколи не граючи ролі літературного вельможі, не переносячи щонайменшої шумихи довкола своєї особи, Чехов висміював лакействування перед іменами, низькопоклонство і обожнювання, яке доходить "до дизентерії", і над усе ставив відчуття особистої свободи. В листі до Суворіна в 1889 р. він писав: "Крім достатку матеріалу й таланту, потрібне ще дещо, не менш важливе. Потрібне змужіння — це раз; по-друге, необхідне почуття особистої свободи..."

Чехов ніби перегукувався з словами забороненого тоді в Росії Герцена: "Свобода особи — найбільша справа: на ній і тільки на ній може вирости дійсна воля народу. В собі самій людина повинна поважати свою свободу і шанувати її не менше, як в ближньому, як в усьому народі".

Саме відчуття великої моральної свободи і послідовне, можна б сказати, запекле відстоювання її і в житті, і у творчості дало змогу Чехову змалювати загальні закономірності життя, безстрашно руйнувати ілюзії, чесно показувати правду життя.

Горький писав Чехову: "Ви, здається, перша вільна і чужа поклонінню будь-чому людина, яку я бачив". А дружині з Ялти, тонко вловлюючи літературну атмосферу, яка оточувала Антона Павловича, скаржився: "Як гидко й дріб'язково заздрять йому різні "співбрати по перу", як вони його не люблять".

Ми звикли сьогодні повторювати слова Чехова: "В людині все повинно бути прекрасне: і лице, і одяг, і слова, і думки",— і його життя з відстані часу малюється нам теж як щось усуціль прекрасне, гармонійне і витончене, ніби його геніальні оповідання. Яка омана!

І страшна епоха царів-вішальників та їхніх наставників — победоносцевих. І нестерпно тяжкі матеріальні умови життя. І хвороба, що передчасно звела письменника в могилу. І оті "співбрати по перу". Ієронім Ясинський, що набивався в друзі до Чехова, виявився літературним Яго і перший злобствував при невдачі "Чайки" в Александринському театрі. Єжов, який жодного рядка не надрукував без допомоги Чехова, після смерті письменника, мов той щедрін-ський Неуважай-Корито, виступив з ганебною статтею, в якій назвав талант Антона Павловича "невеликим і часто наслідувальним".

Розумієш тепер страшні слова Чехова з його записної книжки: "В могилі я лежатиму сам, як, по суті, й живу самотній". Від безнадійної самотності й покинутості могла б порятувати його прекрасна дружба з Горьким і Буніним, ласкаве ставлення Толстого (досить скупого на такі почуття до літераторів), закоханість у його талант молодих акторів Художнього театру. На жаль, це було вже тоді, коли життя письменника кінчалося.

Що ж, Чехов був готовий до всього. Це його слова, які вимовляє в "Чайці" Ніна Зарічна: "Головне не слова, не блиск, а вміння терпіти. Вмій нести свій хрест і віруй".

З дитинства він виробив у собі велике вміння протистояти мерзостям життя веселістю, насмішкуватістю, жартівливим лицедійством і зберіг цю здатність до кінця свого творчого шляху. Його розум вигострювався іронією, іронія виступала в нього як одна з форм істини і водночас слугувала письменникові своєрідною маскою, щоб приховати власну ранимість, м'якість, делікатність душі. Переважна більшість читачів знає Чехова тільки як жартівника, гострого, дотепного, автора "Ученого

сусіда", "Унтера Пришибеєва", "Людини у футлярі", "Душечки", "Конячого прізвища".

Щоб так сміятися, вже не кажучи про яскравий талант, потрібна була неабияка громадянська мужність, отой "стрижень" в душі, про який Чехов найперше допитувався в кожного молодого літератора, неодмінне вироблення загальної ідеї життя, без якої гинуть найбільші уми і обдарування (приклад героя повісті "Скучная история"), вірність правді безумовній і чесній. А прийшов же в літературу Чехов чи не в найпохмуріший період політичного життя Росії. Реакція, яка запанувала після вбивства Олександра II, давила й змітала все, що навіть віддалено нагадувало передове й прогресивне. Закрито демократичний журнал "Отечественные записки". На зміну великому Щедріну прийшов розважатель Лейкін. Літературу загнано в підворітню. Викривати дозволялося тещ, фертиків і начальство не вище двірника. Цензори викреслювали навіть слова "кокарда". Листи Чехова буквально рясніють скаргами на утиски: "Цензура відкабетувала 4—5 таких місць, що вийшло безглуздя", "А що зробила цензура з моєї повісті! Це жах, жах! Кінець повісті перетворився на пустелю".

Слабкі душі ламалися, сильні — ставали ще сильнішими. Ленін, маючи на увазі саме цю епоху, говорив про "революційну роль реакційних періодів": "... в Росії не було епохи, про яку б до такої міри можна було сказати: "настала черга мислі й розуму", як про епоху Олександра III!.. Саме в цю епоху найінтенсивніше працювала російська революційна думка, створивши основи соціал-демократичного світогляду" (Повн. зібр. тв. т. 12, стор. 308).

Чехов не належав ні до яких партій, не був з революціонерами, але завдяки своєму великому таланту зміг вловити визначальні настрої своєї епохи, її поривання до кращого майбутнього, до високих ідеалів правди, і краси, і розуму. В листі до Суворіна в 1896 році він пише: "Ви питаєте: "Що має робити тепер руська людина?" Ось моя відповідь: бажати, їй потрібні найперше бажання, темперамент. Набридло кисляйство".

Він мав право так писати. Вже давно не було безжурного Антоші Чехонте, який розважав обивателя. Після листа Д. Григоровича, який назвав молодого письменника надією російської літератури і закликав шанувати свій талант, все перевернулося в його житті і творчості, і читач тепер знав серйозного літератора Чехова, автора "Палати № 6", "Скучної історії", "Дому з мезоніном", "Степу".

Вже здійснив Чехов виснажливу подорож на Сахалін, в яку, до речі, кликав з собою і Щеглова, і Білібіна, інших літераторів, але ніхто не поїхав, бо ніхто, як показав час, не ставився так серйозно до свого таланту, як Чехов. Чуття великого художника підказало йому, що не досить перевищити своїх сучасників талантом — треба ще перевищити громадянськістю, власним життям, подвижництвом. Він їздив на візнику через Кремль і, мабуть, часто минав будинок, у якому тримали Радищева перед етапом до Сибіру. Він не виходив на Сенатську площу з декабристами, його не вбивали на дуелі, як Пушкіна й Лєрмонтова; серед його предків були тільки кріпаки й міщани, а не ряди відчайдушних козаків, як у Гоголя; він не обороняв севастопольських редутів, як Толстой: не стояв на ешафоті з Достоєвським; не зазнав каторги, як Чернишевський і Шевченко; не поневірявся по Росії, як Горький; не виступав оборонцем невинно оскаржених мултянських язичників, як Короленко.

У великих письменників — завжди великі біографії.

Сахалін для Чехова був і такою біографією, і школою громадянського змужніння, і наріжним каменем в отій споруді загальної ідеї життя, що її він вибудовував уперто й послідовно.

"Якою кислятиною був би я тепер, коли б сидів удома!" скаже Чехов згодом. А Суворіну напише: "Я пишаюся тим, що в моєму белетристичному гардеробі висить і цей шорсткий арештанський халат".

Письменницьке життя Чехова мовби розділяється поїздкою на Сахалін. Одинадцять років творчості — до поїздки і чотирнадцять — після неї. Майже всі чеховські шедеври припадають саме на ці чотирнадцять років. І "Палата № 6", в якій молодий Ленін побачив художнє втілення Росії — в'язниці, і "Студент", пронизаний вірою Чехова в силу і велич життя: "Правда і краса, які спрямовували людське життя, тривають безперервно до сього дня і завжди є головним складником людського життя..."; а також і "Мужики", з яких цензура вирізала сторінку безпощадної правди про життя простих людей: "Тяжка праця, від якої ночами болить усе тіло, жорстокі зими, у борг врожаї, тіснота, а допомоги немає і нізвідки ждати її. Ті, що багатші й сильніші їх, помогти не можуть, бо самі грубі, не чесні, не тверезі, і самі лаються так само відворотно; найдрібніший чиновник або приказчик поводиться з мужиками, як з бродягами, і навіть старшинам і церковним старостам говорить "ти" і думає, що має на це право. Та й чи може бути яка-небудь поміч або добрий приклад від людей корисливих, жадібних, розпутних, лінивих, які наїздять в село тільки для того, щоб образити, обібрати, налякати? .."

Поволі, але невідступно творив Чехов свій власний художній світ, не виступаючи різко і відверто проти помилок і несправедливостей, не закликаючи до протесту й бунтарства, а намагаючись відкрити якісь зовсім нові перспективи, шляхи, точки зору, проголошуючи мовби нову віру і філософію, яка робить очевидними сміхотворність і безпомічність панівних ідей, обскурантизму, обмеженості, принижень.

І його "Дім з мезоніном" це не тільки висміювання героїв "малих справ", які хочуть усьому зарадити "аптечками" й "бібліотечками", а передовсім утвердження тої правди, яку людина здобуває дорогою ціною, і що дорожча та ціна, то відважніше й твердіше відстоюватиме людина ту правду.

І хрестоматійний "Крижовник" не тільки сатирична замальовка міщанської обмеженості з її нікчемними ідеалами, а й заклик кожного, хто береться за перо, до чесності і громадянської мужності.

"Я розмірковував: як, по суті, багато вдоволених, щасливих людей: ... але ми не бачимо й не чуємо тих, які страждають, і те, що страшне в житті, відбувається десь за кулісами. Все тихо, спокійно, і протестує сама тільки німа статистика: стільки-то збожеволіло, стільки-то відер випито, стільки-то дітей загинуло від недоїдання... Треба, щоб за дверима кожної вдоволеної, щасливої людини стояв хто-небудь з молоточком і постійно нагадував би стуком, що є нещасні, що, хоч як би він був щасливий, життя рано чи пізно покаже йому свої пазурі, станеться лихо — хвороба, бідність, втрати, і його ніхто не побачить і не почує, як тепер він не бачить і не чує інших".

Чехов мало не до кінця життя не полишав лікарської практики. Кілька років тягнув лямку повітового лікаря. Був на холері, помагав селянам у голодний рік, приймав хворих не сотнями, а цілими тисячами. Згодом він жартуватиме: бути десять років повітовим лікарем незмірно тяжче, ніж п'ятдесят років бути міністром. Так от з простого лікарського молоточка і пластинки слонової кістки для вистукування хворих виростає такий символ письменницького покликання, обов'язку і честі!

Чехов був запеклим, великим читачем. Він знав класику, стежив за сучасною літературою, завжди завалений був цілими стосами журналів і газет (про це згадують Горький і Бунін), навіть їдучи за кордон (де перечитував усю іноземну періодику), домовлявся, щоб йому пересилали вітчизняні видання, просив у листах рідних прислати то якусь газету, то журнал. І коли, їдучи в 1894 році за кордон, він побував у Львові і придбав там двотомний "Кобзар" Шевченка (повідомляв про це в листі до знайомої з Сумщини Н. Линтва-рьової), то можемо бути певні, що Чехов прочитав усього Шевченка. І коли в першій книжці журналу "Жизнь" за 1900 рік поряд з повістю Чехова "В овраге" надруковані були оповідання В. Стефаника і стаття Вл. Ільїна (псевдонім Леніна) "Капіталізм в сільському господарстві", то ми віримо, що письменник прочитав і Стефаника, і статтю майбутнього вождя революції, надто що з нею мовби перегукувалися і його "Мужики" і "В овраге".

В січні 1901 року опубліковано повідомлення міністерства народної освіти про віддання в солдати 183 студентів Київського університету за "учинення скопом беспорядков". Ленін відповів статтею в "Искре" з пророчою грибоєдов-ською фразою: "Фельдфебеля в Вольтеры дать!" Чехов повертався після лікування з-за кордону, писав, ніби прочитавши ленінську статтю: "Скрізь іде дощ, скрізь є дерев'яна церква, телеграфіст і жандарм... на митниці обкрадають, в середній Росії повісять або посадять до тюрми, образять, цензура не пропустить того, що я написав".

Толстого відлучили від церкви. "Жизнь", яка надрукувала "Пісню про Буревісника", закрили, а самого Горького заарештували.

Перед усіма чесними людьми з страшною силою поставало питання: що робити?

В Штутгарті, у видавництві Дітца, друкувалася книжка Леніна, яка так і звалася: "Що робити?". В ній Володимир Ілліч писав про "темну силу", яка безчинствує однаково і "над студентом і сектантом, мужиком, письменником".

Чехов влаштовував у Ялті вмираючого поета Леоніда Радіна, автора пісні "Смело, товарищи, в ногу".

Передові уми Росії підказували, що саме треба робити, і Чехов не міг їх не чути. Але він був найперше художник і мав знайти відповідь сам і саме чеховську, а не якусь інакшу. Довго і тяжко писав він оповідання "Архієрей", пронизане авторською тугою за чимось невідомим, але таким дорогим і потрібним для людської душі:

"Він думав про те, що ось він досягнув усього, що було доступне людині в його становищі, він вірував, та все ж не все було ясно, чогось ще недоставало, не хотілося вмирати, і все ще здавалося, що немає в нього чогось найважливішого, про що невиразно мріялося колись, і сьогодні

хвилює все та сама надія на майбутнє, яка була і в дитинстві, і в академії, і за кордоном..."

В холодній Ялті (температура в кабінеті 12е) Чехов дописував "Три сестри". Все молоде, що не вбите, життєздатне, рветься з глушини, з провінційної буденності з пристрасним вигуком: "В Москву! В Москву!" До кипіння життя, до сильних людей з надіями і благородством. Щоб не поверталося те, що сталося з Астровими, дядями Ванями, Тригоріними, доктором Рагіним, героєм "Мого життя", які пройшли мимо свого щастя, мимо любові, вичерпалися, згасли в атмосфері безнадії.

І слова з "Трьох сестер", у яких — усе життя Чехова: > "Ще трохи, і ми взнаємо, навіщо живем, навіщо страждаємо..."

Коли директор імператорських театрів Телятьєвський подивився чеховського "Дядю Ваню", він записав у своєму щоденнику:

"Поява таких п'єс — велике зло для театру. На таких п'єсах театр не виховує, а розбещує, бо до маси нерозв'язаних питань додаються ще нові... у наших батьків були вихованням підготовлені, може, й тупі, але визначені відповіді... При цих готових відповідях людина була спокійна..."

Чехов казав: "Хто лякається нервовості, хай перетвориться на осетра або корюшку".

Його герої далі билися над нерозгаданістю життя, всіма силами душі прагнули до чогось кращого, правдивішого, до розумно влаштованого людського суспільства. Він не був проповідником, чужий філіппікам і декларацiям, далекий від шаблонного бадьоріння, вогнів ідеалу, взяв і поніс далі сміх Гоголя, безпощадну правдивість Толстого, чарівливість Тургенева, надав усьому ще досконаліших, гармонійніших, витонченіших форм і шукав, шукав сенсу буття, відповідей на питання, які ставить перед людиною вже й не тяжка, аж до нестерпності, щоденність, а сама вічність.

В останньому своєму оповіданні "Наречена" він сказав: "Головне — перевернути життя, а решта непотрібне". І далі там же: "І будуть тоді тут велетенські, прекрасні будинки, чудесні сади, фонтани незвичайні, дивовижні люди... і кожен знатиме, навіщо він живе..."

Цим же настроєм пронизана й п'єса "Вишневий сад" — лебедина пісня письменника, який ще так багато міг сказати людям і який, як писав Томас Манн, надто рано для Росії пішов з життя, надто рано для всього світу.

Після всенародного похорону в Москві одна вірнопідданська газетка висловила припущення, що Чехов теж, видимо, належить до "буревісників революції".

Колись він сказав: "Мене читатимуть років сім або сім з половиною, а тоді забудуть, але мине якийсь час і почнуть читати знову, і тоді вже читатимуть довго, довго".

Його читає весь світ.

І шляхи, прокладені ним, лишилися назавжди.